

نسخ خطی عربی کتابخانه بریتانیا

گنجینه میراث اسلام و عرب

ترجمه: مجید سائلی کرده ۵۵ - کارشناس روابط عمومی و امور بین الملل

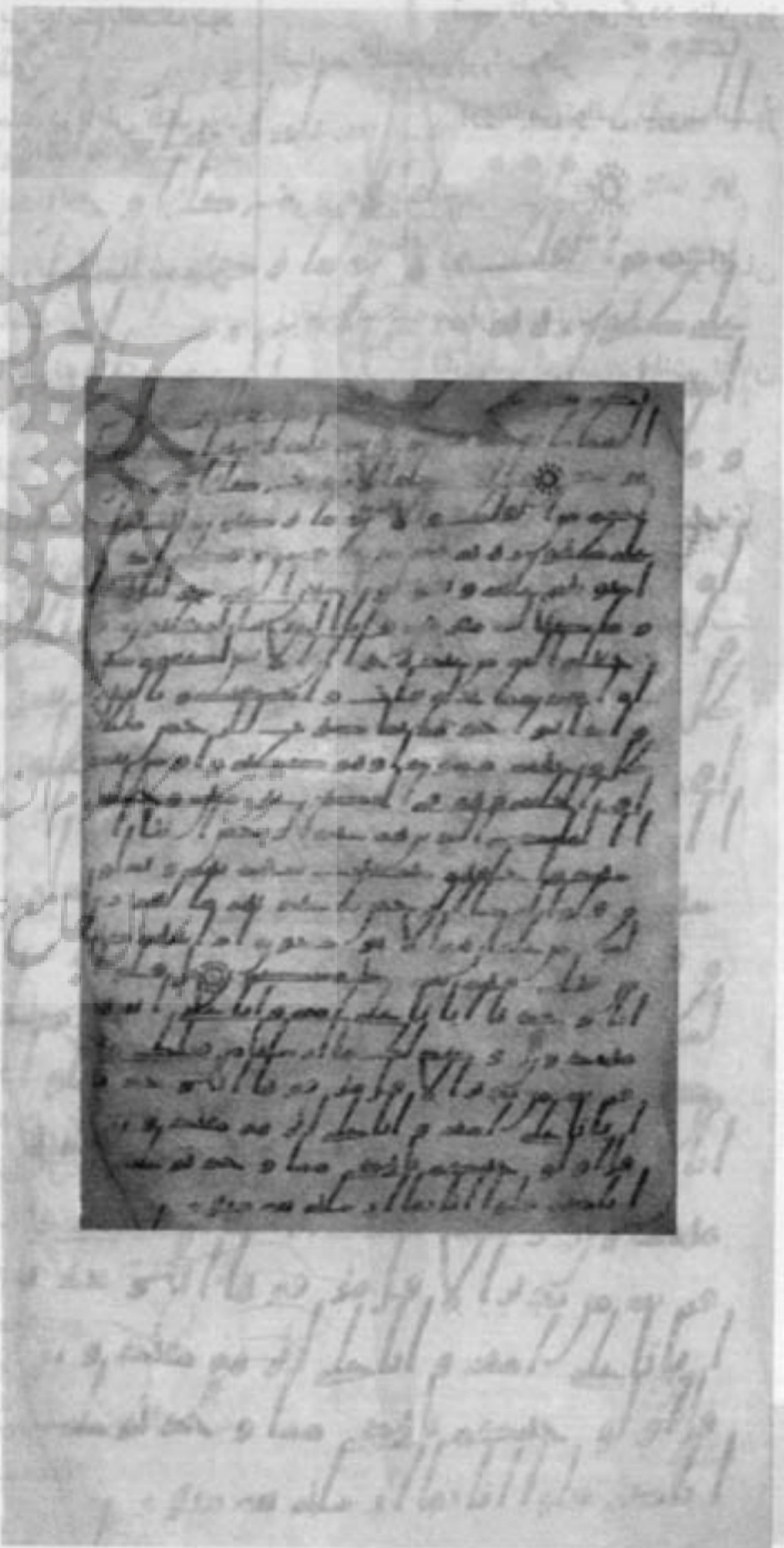
مقدمه

مجموعه نسخ خطی عربی کتابخانه بریتانیا در نوع خود یکی از بزرگترین و هنری‌ترین مجموعه‌های موجود در اروپا و آمریکای شمالی است و از اشتهار بین‌المللی برخوردار می‌باشد. گنجینه‌های منحصر به فردی که مجموعه نسخ خطی عربی - اسلامی کتابخانه بریتانیا را شکل می‌دهد و وسعت و تنوع موضوعاتی که این نسخ دارند، آن را به یکی از بزرگترین مخازن میراث اسنادی اسلامی و عربی در سراسر جهان تبدیل کرده است. در حال حاضر کتابخانه‌ها، موسسات علمی و فرهنگی و پژوهشگران در سراسر جهان می‌توانند مستقیماً از طریق میکروفیش (microfiche) به این مجموعه برجسته و گرانقدر دسترسی داشته باشند.

در اصل مجموعه‌های نسخ خطی کتابخانه‌ی بریتانیا از دو مجموعه تاریخی تشکیل شده است. نسخ خطی عربی مشهور کتابخانه قدیمی موزه بریتانیا از مجموعه‌های کتابخانه اداره هند (the India Office Library) که یک‌زمانی بخشی از اداره امور خارجه و مشترک‌المنافع بود، ترکیب شده است. این مجموعه هنوز هم برای پژوهشگران و دانشمندان نسبتاً ناشناخته باقی مانده است.

بعدها نسخ خطی عربی - هندی دلربایی به این مجموعه اضافه گردید. در میان این نسخ خطی عربی - هندی، ۲۰۰ نسخه خطی وجود دارد که در جهان تک هستند. بنابراین امروزه این مجموعه در حدود ۱۴ هزار اثر را شامل می‌شود. این آثار از اوایل قرن دوم هجری قمری (قرن هشتم میلادی) تا قرن سیزدهم هجری قمری (قرن بیستم میلادی) را در بر می‌گیرد.

این مجموعه به دو دلیل از معروفیت جهانی برخوردار است. دلیل نخست اینکه مجموعه حاضر شامل بسیاری از نسخ خطی مهم و منحصر به فردی می‌گردد که از نسخ خطی قرآن کریم که با خط خوش

نوشته شده است گرفته تا نسخ خطی که به خط مصنف می باشد و سایر نسخ خطی که دارای کیفیت عالی هستند و در خصوص ادیان مهم، حقوق، فقه، تاریخ، ادبیات و علم و دانش می باشد.

دلیل دوم این که تنوع و گستردگی موضوعات این نسخ خطی به یک درجه احساس برانگیز و موثر می باشد. این موضوعات عبارتند از:

- قرآن کریم
- علوم قرآنی و تفاسیر قرآنی
- حدیث، کلام (حکمت الهی)، فقه و حقوق اسلامی، تصوف، عرفان و فلسفه
- زبانشناسی و لغتشناسی زبان عربی، صرف و نحو، لغتنامه ها و معاجم عربی
- شعر و ادبیات عرب
- تاریخ، نقشه برداری عوارض زمین، تذکره و شرح احوال بزرگان
- موسیقی و هنرهای دیگر
- علوم پزشکی

- متون مربوط به دروزی ها، بهائیت و ادبیات مسیحی عربی

- سحر و جادو، تیراندازی، شکار و قوش بازی، تعبیر خواب

این مجموعه از لحاظ تذهیب و طلاکاری نیز بسیار غنی می باشد. مخصوصاً نسخ خطاطی شده زیبا و قشنگ قرآن کریم نسخ خطی خوشنویسی شده قرآن کریم تقریباً همه انواع مختلف هنر خطاطی و سبک های خوشنویسی مانند مائل، کوفی غربی، کوفی شرقی، مغربی، نسخ اولیه، ریحانی، غبار، محقق، ثلث، نستعلیق، بهاری و صینی [چینی] را در بر می گیرد.

تاریخچه شکل گیری این مجموعه

نحوه شکل گیری و جمع آوری این مجموعه طی دو قرن گذشته و بیشتر، در نوع خودش قابل ملاحظه است. توسعه اولیه این مجموعه در ارتباط مستقیم با رشد و توسعه منافع سیاسی و تجاری بریتانیا در خاورمیانه و اقصی نقاط جهان اسلام بخصوص شبه قاره هند دارد. همچنین این مسأله علاقه و توجه بسیار زیاد اروپاییان به مطالعات شرق شناسی در طول قرن هجدهم و نوزدهم را هم نشان می دهد. حجم و اندازه مجموعه مذکور نشان می دهد که چگونه مجموعه های شخصی که در اصل توسط مسئولین اداره جات، میسیونرها، علما و مسافران جمع آوری شده به صورت یک مجموعه واحد، عمومی و بزرگ و یک منبع بین المللی درآمده است.

مجموعه های موزه بریتانیا در سال تأسیس موزه یعنی ۱۷۵۳ میلادی، ۱۲۰ نسخه خطی عربی داشت. ۳۱ نسخه دیگر هم از مصر در سال ۱۸۰۲ بعد از نبرد نیل (the Battle of the Nile) به این مجموعه اضافه

گردید. اما مهمترین اقدام اولیه برای جمع آوری این نسخ خطی مربوط به مجموعه های است که توسط کلادیوس جیمز ایچ (Claudius James Rich) - شخصیت علمی و اجرایی خاص دوره سیطره بریتانیا بر بغداد - جمع آوری شده است. مجموعه وی که دارای ۳۹۰ نسخه خطی عربی می باشد، طبق قانون پارلمان (Act of Parliament) در سال ۱۸۲۵ تنها به ۷ هزار پوند خریداری گردید. سایر مجموعه های بزرگ که به کتابخانه موزه بریتانیا در قرن نوزدهم اضافه گردید، به شرح زیر می باشد.

- ۳۲۸ نسخه خطی که بیشتر آنها در خصوص ادبیات زیدیه است از یک مسافر استرالیایی به نام دکتر ادوارد گلاسر (Dr. Eduward Glaser) در سال ۱۸۸۹ خریده شد.

- ۲۴۶ نسخه خطی متعلق به کلنل رابرت تیلور (Robert Taylor Colonel) - جانشین ریچ و نماینده سیاسی بریتانیا در بغداد - که از طریق دامادش در دهه ۱۸۵۰ تهیه گردید.

- ۲۲۴ نسخه خطی که از ویلیام براون هوجسون (Brown Hodgson William von Kremer) - کنسول آمریکا در تونس - در سال ۱۸۳۴ خریداری گردید.

- ۱۹۸ نسخه خطی متعلق به آلفرد فرایهر وون کرمر (Alfred Freiherr) که در دمشق و قاهره بین سال های ۱۸۴۹ تا ۱۸۸۰ جمع آوری و در سال ۱۸۸۶ از وی خریداری گردید.

- ۱۷۳ نسخه خطی که توسط سر والیس بوج (Sir Wallis Budge) جمع آوری شده است. وی ۳۰ سال رئیس موزه بریتانیا بوده و اغلب این نسخ خطی را در عراق بین سال های ۱۸۸۹ تا ۱۸۹۱ گردآوری کرده است.

- ۷۴ نسخه خطی که بیشتر آنها در موضوع حدیث می باشد توسط هنری سی. ریچارد (Rev. Henry C. Reichardt) - میسیونری در مصر - جمع آوری شده است. این مجموعه در سال ۱۸۶۹ خریداری گردید.

۱۰۴ - نسخه خطی متعلق به مجموعه ای. دبلیو. لین (E.W. Lane) که بسیاری از این نسخ خطی اساس واژه‌نامه‌های عربی - انگلیسی وی را تشکیل می‌دهد. این نسخ خطی در قالب دو مجموعه در سال‌های ۱۸۹۱ و ۱۸۹۴ خریداری شده است.

بیش از نیمی از نسخ خطی عربی موجود در مجموعه کتابخانه اداره هند از یک منبع واحد تهیه شده است. این کتابخانه شامل ۱۹۵۰ نسخه خطی عربی می‌باشد که به نام «مجموعه دهلی» (Delhi Collection) معروف است. مجموعه مذکور باقی‌مانده کتابخانه امپراتوری مغول در دهلی در سال ۱۸۵۸ می‌باشد. سایر مجموعه‌های مهم کتابخانه اداره هند عبارتند از:

- ۳۳۸ نسخه خطی متعلق به مجموعه بیجاپور (the Bijapur collection) که باقی‌مانده‌ی کتابخانه حاکمان عادل شاه‌ی (the Adil Shahi) می‌باشد.

- ۱۴۱ نسخه خطی که از نواب ریچارد جانسون (the nabob Richard Johnson) در سال ۱۸۰۷ خریداری گردید.

- ۹۴ نسخه خطی متعلق به کتابخانه‌ی تیپو سلطان (the library of Tipu Sultan) که بعد از این که سرین گاپاتام (Seringapatam) پایتخت تیپو سلطان - در سال ۱۷۹۹ به اشغال بریتانیا درآمد، آورده شد.

- ۷۲ نسخه خطی که از وارن هستینگس (Warren Hastings) اولین فرماندار کل هند - در سال ۱۸۰۹ خریداری شد.

برجسته‌ها

قرآن کریم (۳۲۱ مصحف)^(۱):

- یکی از قدیمی‌ترین نسخه‌های خطی قرآن کریم در جهان در این کتابخانه موجود می‌باشد که به خط مایل است. این نسخه در اوائل قرن دوم هجری قمری (قرن هشتم میلادی) مکتوب شده است.

- ۲۸ نسخه خطی مربوط به قرن دهم یا کمتر. ۲۹ نسخه خطی دیگر که تاریخ کتابت آنها به قبل از سال ۷۰۰ ه.ق. (۱۳۰۰ میلادی) می‌رسد.

- نسخه خطی کامل قرآن کریم مذهب متعلق به «بابارس دوم (Baybars II)» - سلطان مملوکی - که در سال‌های ۷۰۴-۵ ه.ق. (۱۳۰۴-۶ میلادی) کتابت شده است.

- نسخ خطی قرآن کریم که برای حاکمان و سلاطین نوشته شده است. به عنوان مثال برای سلطان الجایتو - ایلخان مغول - در سال ۷۱۰ ه.ق. / ۱۳۱۰ م.، فرج بن برقوق - سلطان مملوکی - در قرن چهاردهم میلادی، سلطان شریفی - پادشاه مغرب - در قرن شانزدهم میلادی و برای تیپو سلطان در قرن هجدهم میلادی.

- قرآن‌های خطی که برای کتابخانه‌های سلطنتی هند نوشته شده‌اند.

مانند کتابخانه سلطنتی دهلی و کتابخانه محمد قطب - شاه گلکندا (Golconda) - از نواب اود.

علوم قرآنی (۷۲۱):

- بیش از ۲۰۰ نسخه خطی مربوط به موضوع قرائت و تلاوت قرآن کریم می‌باشد. من جمله شرح الغایة فی قراءات العشر، تألیف قهندزی (۴۴۳ ه.ق. / ۱۰۵۱ م.) و المستنیر الزاهر فی القراءات العشرة البواهر، تألیف بغدادی (۵۴۰ ه.ق. / ۱۱۴۵ م.)

- تقریباً همه تفاسیر قرآن کریم که بالغ بر ۴۰۰ نسخه خطی می‌باشد. این تفاسیر عبارتند از تألیفات بیضاوی، بغوی، ابن سینا، نسفی، رازی، سیوطی، طبرسی، ثعالبی و واحدی.

- نسخه‌های خطی اولیه حقائق التفسیر، تألیف: سلمی (۵۶۴ ه.ق. / ۱۱۶۹ م.)، تفسیر البصائر، تألیف: نیشابوری (۵۷۷ ه.ق. / ۱۱۸۱ م.)، الجامع الکبیر فی تفسیر القرآن، تألیف: رومانی (قرن ششم هجری قمری / قرن دوازدهم میلادی)، الکشاف عن حقائق التنزیل، تألیف: زمخشری (۶۷۶ ه.ق. / ۱۲۷۷ م.)

حدیث (۹۰۵):

- نسخ خطی مربوط به مجموعه احادیث که توسط عاملی، عینی، بغوی، بخاری، دهلوی، ابن اثیر، ابن بابویه قمی، ابن جزری، کلینی، مازندرانی، مناوی، منذری، شریف رضی، طیبی، تبریزی، سندی، ترمذی، یعصبی و سایرین جمع‌آوری شده است.

- ۱۲ نسخه خطی مربوط به حدیث که در اوائل قرن ششم ه.ق. (قرن دوازدهم م.) کتابت شده است. قدیمی‌ترین این نسخ خطی عبارتند از: السنن، تألیف: ابوداؤد (۵۵۱ ه.ق. / ۱۱۱۷ م.)، الجامع المصنف، تألیف: کنذری (۵۲۰ ه.ق. / ۱۱۲۶ م.)، السنن المأثورة، تألیف: شافعی (۵۲۳ ه.ق. / ۱۱۲۹ م.)

علم کلام (۱۴۴۲):

- نسخ خطی بسیار زیادی که مربوط به تألیفات ابوحنیفه، برکوی، ابن عبدالوهاب، ابن بابویه قمی، ابن کمال پاشا، ابن سینا، ابن زروق البرنسی، المنصور بالله، رسی، سنوسی، و سایرین می‌باشد.

- ۵۰ نسخه خطی مربوط به تألیفات غزالی من جمله المقصد الاسنی فی أسماء الله الحسنی (۵۹۵ ه.ق. / ۱۱۹۹ م.)

- در میان قدیمی‌ترین کتب خطی در این موضوع می‌توان به چهار کتاب خطی اشاره نمود که در سال ۴۷۹ ه.ق. / ۱۰۸۶ نگاشته شده است. این نسخ عبارتند از: أجوبة الهادی، تألیف: الهادی الی الحق، کتاب مسائل ابن الحسن، تألیف: المرتضی لدین الله، کتاب المسائل و کتاب مستخرج من

کتاب التفریح الحسن، تألیف رسی.

- کتاب‌های خطی که در زمان حیات مؤلفان آنها نگاشته شده است. مانند شرح العقائد العزیدیه، تألیف: دوانی (قرن پانزدهم میلادی)؛ شرح عقائد النفسی، تألیف: تفتازانی (۷۶۸ ه. ق. / ۱۳۶۷ م.).

- مجموعه‌های غنی که مربوط به تألیفات مؤلفینی می‌باشد که یا در هند مشهور هستند یا این که اصالتاً هندی می‌باشند. مانند باغندی، دما، فیض کاشانی، اصفهانی، گرگانی، خیالی، لخنوری، قرباغی، قوشچی، سیالکوتی، تفتازانی، طوسی.

فقه و حقوق اسلامی (۱۶۵۲):

- کتاب‌های خطی که شامل همه مذاهب فقهی مانند حنفی، مالکی، شافعی، حنبلی و شیعی و همه‌ی جوانب فقه و حقوق اسلامی می‌گردد. در این میان ۲۴۰ کتاب خطی در موضوع اصول فقه از دیدگاه مذاهب فقهی و تقریباً ۱۵۰ کتاب خطی دیگر در موضوع ارث می‌باشد.

- بیش از ۵۰۰ کتاب خطی در خصوص تألیفات فقه‌های حنفی مانند ابن

نجیم، کاشغری، محبوبی، مرغینانی، نسفی و قدوری. قدیمی‌ترین این نسخ خطی عبارتند از: شرح مختصر القدوری، تألیف: ختلی (۵۳۷ ه. ق. / ۱۱۴۱ م.)؛ و المبسوط، تألیف: شیبانی (۵۶۸ ه. ق. / ۱۱۷۳ م.).

- قدیمی‌ترین نسخ خطی مربوط به تألیفات فقه‌های مالکی مانند فوائد الدارس المشرفة (۵۳۸ ه. ق. / ۱۱۴۱ م.)، تألیف: ابن خیرة و المعلم بفوائد کتاب مسلم (۵۶۲۵ ه. ق. / ۱۲۲۸)، تألیف: ابن زرقون.

- نزدیک به ۱۵۰ نسخه خطی در خصوص تألیفات فقه‌های شافعی مانند انصاری، دمیری، اسنوی و نووی. در میان قدیمی‌ترین این نسخ خطی می‌توان به المذهب فی المذهب، تألیف: شیرازی (۵۴۰ ه. ق. / ۱۱۴۵ م.) اشاره کرد.

- ۶ کتاب خطی، تألیف فقه‌های حنبلی، متعلق به قرون هشتم و نهم هجری قمری (قرون چهاردهم و پانزدهم میلادی).

- بیش از ۲۵۰ نسخه‌ی خطی مربوط به آثار فقه‌های شیعه مانند عاملی، حلی، المهدی لدین الله، المؤید بالله و وزیری. قدیمی‌ترین این نسخه‌های خطی عبارت است از: المبسوط فی الفقه (۵۶۰۰ ه. ق. / ۱۲۰۳ م.)، تألیف طوسی.

کتاب التفریح الحسن، تألیف رسی.

- کتاب‌های خطی که در زمان حیات مؤلفان آنها نگاشته شده است. مانند شرح العقائد العزیدیه، تألیف: دوانی (قرن پانزدهم میلادی)؛ شرح عقائد النفسی، تألیف: تفتازانی (۷۶۸ ه. ق. / ۱۳۶۷ م.).

- مجموعه‌های غنی که مربوط به تألیفات مؤلفینی می‌باشد که یا در هند مشهور هستند یا این که اصالتاً هندی می‌باشند. مانند باغندی، دما، فیض کاشانی، اصفهانی، گرگانی، خیالی، لخنوری، قرباغی، قوشچی، سیالکوتی، تفتازانی، طوسی.

فقه و حقوق اسلامی (۱۶۵۲):

- کتاب‌های خطی که شامل همه مذاهب فقهی مانند حنفی، مالکی، شافعی، حنبلی و شیعی و همه‌ی جوانب فقه و حقوق اسلامی می‌گردد. در این میان ۲۴۰ کتاب خطی در موضوع اصول فقه از دیدگاه مذاهب فقهی و تقریباً ۱۵۰ کتاب خطی دیگر در موضوع ارث می‌باشد.

- بیش از ۵۰۰ کتاب خطی در خصوص تألیفات فقه‌های حنفی مانند ابن

و من لا يحضره الفقيه، تأليف ابن بابويه قمي (٥٤٥٢ ق. / ١٢٥٤ م.).

نماز و دعا (٤٦٧):

- نزدیک به ٢٠٠ مجموعه از نسخه‌های خطی که کاتبان آنها مشخص نیست؛ تاریخ کتابت آنها قرن سیزدهم میلادی و بعد می‌باشد.

- تعداد زیادی از این کتاب‌های خطی مربوط به آثار البنانی، ابن العربی، ابن الجوزی، ابن الجزری، ابن زورق البرنسی، القاری الهروی، القصری، الفاسی و الشاذلی و غیره است.

- ٤٧ نسخه خطی متعلق به آثار الجزولی می‌باشد. این کتب خطی متعلق به قرن شانزدهم میلادی و به این طرف می‌باشد.

تصوف و تقوی (٧٤١):

- ١١٨ نسخه خطی مربوط به آثار ابن عربی، کتابت در قرن سیزدهم میلادی و به این طرف.

- تعداد زیادی نسخه خطی مربوط به آثار الله‌آبادی، دوانی، غزالی، ابن عطاءالله اسکندری، ابن غانم المقدسی، جیلی، قنوجی، قشیری، شعرانی،

عمری و غیره.

- در میان قدیمی‌ترین این کتب خطی می‌توان به الرسالة، تألیف قشیری (٥٠٤ ق. / ١١١٠ م.)، اللمع فی التصوف، تألیف سراج (٥٤٨ ق. / ١١٥٣ م.) و قواعد الالهیه، تألیف بحرانی (٥٤٨ ق. / ١٢٦٠ م.)

فلسفه (٨٨٩):

- کتب خطی زیادی مربوط به فعالیت‌های علمی ابهری، باغندی، بهاری، دمداد، فارسی، کاتبی قزوینی، خیرآبادی، لبکانی عثمانی، شیرازی و غیره.

- ١٦ نسخه خطی مربوط به آثار فارابی معروف به معلم ثانی بعد از ارسطوطالیس. یکی از این نسخ خطی مربوط به آثار فارابی است که در قرن

هفدهم میلادی کتابت شده است و متعلق به کتابخانه مغولان در دهلی می‌باشد. همچنین ٦٢ نسخه خطی از تألیفات ابن سینا در فلسفه که یکی از آنها کتاب شفاء می‌باشد که در سال ٤٨٥ ق. / ١٠٩٢ م. کتابت شده است.

- از میان قدیمی‌ترین این کتب خطی، تعدادی وجود دارند که مؤلف آنها ناشناخته است. مانند الملخص (٥٠٣ ق. / ١٢٠٦ م.)، رساله‌ای در باب ادب و حکمت (٥٣٩ ق. / ١٢٤٢ م.)، سیاست النفوس، تألیف سنن بن ثابت (٥٣٩ ق. / ١٢٤٢ م.) و کتاب السیره الفلسفیه، تألیف رازی که در تاریخ ٥٣٩ ق. / ١٢٤٢ م. کتابت شده است.

- نسخه‌های خطی قدیمی مربوط به آثار کاتبی قزوینی من جمله عین القواعد و بحر الفوائد (٥٨٠ ق. / ١٢٨٢ م.) و جامع الدقائق (٥٧٢ ق. / ١٢٧٤ م.).

- گزیده‌هایی از آثاری که فلاسفه‌ی هند و عرب تألیف نموده‌اند. مانند: جونپوری، لخنوی، منگالوری، سیالکوتی و غیره. همچنین کتب خطی که مؤلفان آنها در هند معروف هستند مانند جرجانی، میراک بخاری، طولینی، طوسی و یزدی.

آداب و اخلاق (١٤٢):

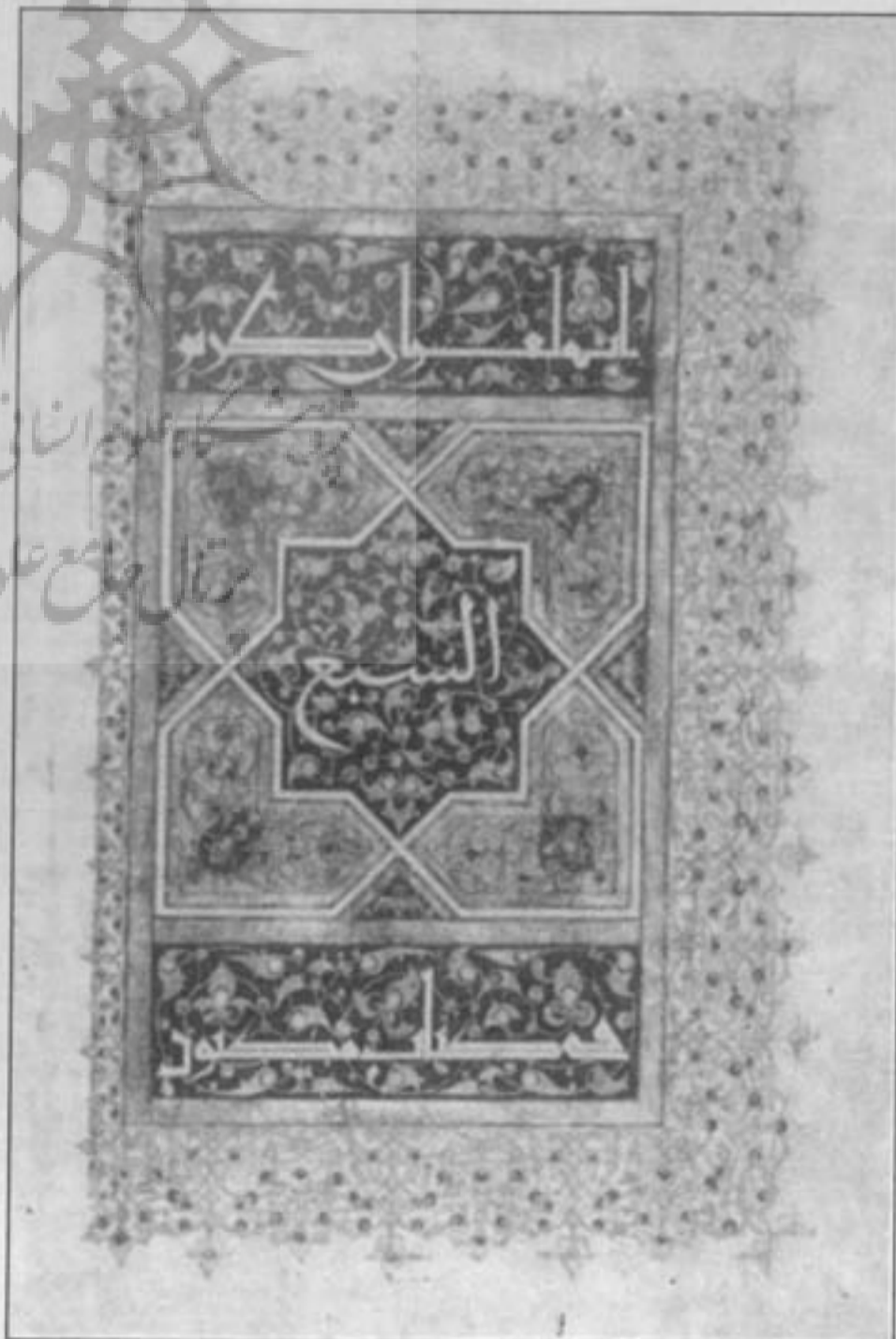
- نسخه‌های متعددی از آثار عدوی، غزالی، جاحظ، ثعالبی، طرطوشی و غیره.

- سه نسخه قدیمی از الاحکام السلطانیة، تألیف ماوردی (٥٤٠ ق. / ١١٤٥-١١٤٦ م.)، ٥٤٧ ق. / ١١٧١ م.؛ ٥٨٨ ق. / ١١٩٢ م.)

سیر و تراجم (٦٦٦):

- بیش از ١٣٠ کتاب خطی در خصوص سیره‌ی پیامبر اسلامی من جمله آثار دیار بکری، حلبی، ابن هشام، ابن سید الناس، قسطلانی، سیوطی، واسطی، یعصبی و غیره.

- از قدیمی‌ترین این نسخ می‌توان به موارد زیر اشاره کرد. کتاب المغازی،

تأليف واقدی (۵۶۴.ق. / ۱۱۶۹.م.)، الدلائل النبوية، تأليف ابی نعیم اصفهانی (۵۹۰.ق. / ۱۱۹۴.م.)، أجوبة في تقدم الصحابة على علي، تأليف المنصور بالله (۶۲۳.ق. / ۱۲۲۶.م.)، نسخة خطی از قرن ۱۳ میلادی، به نام سیره رسول الله، تأليف ابن اسحاق و كتاب الاشارات الى سیره المصطفى، تأليف ابن قلیچ مغلطای، کتابت در زمان حیات مؤلف (۷۴۸.ق. / ۱۳۴۷.م.)

- نسخ خطی بسیاری از آثار تذکره نویسانی چون بکری صدیقی، ذهبی، ابن عربشاه، ابن عساکر، ابن حجر عسقلانی، ابن جوزی، ابن قاضی شهبان، نابلسی، شعرانی، سبکی، عتبی، یافعی و دیگران.

- ۷ نسخه خطی در مورد زندگی تیمور، تحت عنوان عجائب المقدر، تأليف ابن عربشاه، من جمله نسخه‌ای که در قرن ۱۵ میلادی کتابت شده است.

- از قدیمی ترین نسخه‌های خطی در خصوص تذکره و شرح احوال و زندگی بزرگان می‌توان به کتاب الأصبیعیاب^(۱)، تأليف ابن عبدالبار^(۲) القرطبی (۵۶۴.ق. / ۱۱۶۹.م.)، قصص الأنبياء، تأليف کسانی (۶۱۷.ق. / ۱۲۲۰.م.)، الصله - اخبار ائمه الاندلس، تأليف ابن بشخول^(۳) (۶۲۵.ق. / ۱۲۲۷.م.) اشاره نمود.

- نسخه‌های خطی که در زمان زندگی مؤلفانشان کتابت شده است. مانند تاریخ دمشق، تأليف ابن عساکر (۵۵۹.ق. / ۱۱۶۳.م.)، تبصیر المنتبه، تأليف ابن حجر عسقلانی (۸۳۴.ق. / ۱۴۳۱.م.) و وفيات الأعيان، تأليف ابن خلکان (۶۵۵.ق. / ۱۲۵۷.م.)

تاریخ (۵۱۶):

- این مجموعه شامل کتب خطی مربوط به آثار افرادی چون ابی شامه، اصمعی، بیرونی، بخاری، همدانی، حمیری، ابن الدبیع، ابن کثیر، ابن الشیهناه^(۵)، مقری، مقریزی، مسعودی، قلقشندی، قرمانی، سبت^(۶) بن الجوزی، سیوطی و مانند اینها می‌باشد.

- قدیمی ترین این کتب عبارتند از: فتوح الشام و مصر، تأليف واقدی (۵۳۵.ق. / ۱۱۴۰.م.)، أخبار القضاة المصريين و تاریخ مصر و ولاتها، تأليف کندی (هر دو در تاریخ ۶۲۴.ق. / ۱۱۴۰.م. کتابت شده‌اند.)، تاریخ الرسل و الملوک، تأليف طبری (۶۳۴.ق. / ۱۲۳۶.م.)، قول في الاخبار التي يخبر بها كثيرون، تأليف ابن شمش (۶۳۹.ق. / ۱۲۴۲.م.)، كتاب المعارف، تأليف ابن قتيبه (۶۴۴.ق. / ۱۲۴۶.م.) و مروج الذهب، تأليف مسعودی (کتابت در قرن ۱۳.م.)

- کتب خطی که به خط مؤلفانشان کتابت شده است، من جمله بخشی از یک نسخه خطی تحت عنوان تاریخ الاسلام و طبقات المشاهير و الاعیان، تأليف ذهبی (کتابت در سده‌ی هشتم هجری قمری / سده‌ی ۱۴ میلادی) و عیون التواریخ، تأليف کتبی (این نسخه نیز در قرن هشتم هجری قمری /

قرن ۱۴ میلادی کتابت شده است).
- دو نسخه خطی از کتاب ابن خلدون تحت عنوان العبر که در زمان زندگی مؤلف کتابت شده است.

جغرافیا (۹۴):

- نسخ خطی مربوط به فعالیت‌های علمی عبدالمؤمن بن عبدالحق، ابی الفداء، ایوبی، علماوی، قزوینی و مانند اینها.
- از قدیمی ترین این نسخ می‌توان به کتاب المشترك، تأليف یاقوت بن عبدالله (۶۳۰.ق. / ۱۲۳۳.م.)، كتاب الجغرافية، تأليف ابن سعید الغرناطی (۷۰۰.ق. / ۱۳۰۰.م.)، عجائب الأقاليم السبعة، تأليف ابن سربون^(۷) (۷۰۹.ق. / ۱۳۰۹.م.) و نزهة المشتاق في اختراق الأفاق، تأليف ادريسی (۷۲۵.ق. / ۱۳۲۵.م.)

دستور زبان عربی (۸۸۶):

- نسخه خطی کتاب سیبویه (۶۴۷.ق. / ۱۲۴۹.م.)، تأليف سیبویه. وی مبتکر دستور زبان عربی (قواعد صرف و نحو عربی) می‌باشد.
- نسخ خطی مربوط به آثار سه تن از بزرگان دستور زبان عربی: الکافية، تأليف ابن حاجب، این نسخه خطی در زمان زندگی مؤلف کتابت شده است (۶۴۱.ق. / ۱۲۳۴.م.)، الألفية، تأليف ابن مالک (۷۱۸.ق. / ۱۳۱۸.م.) و نسخه‌ای مربوط به کتاب أوضح المسالك في شرح ألفية ابن مالک. این نسخه در قرن ۱۵ میلادی تأليف شده است و متعلق به ابن هشام نحوی می‌باشد.

• نسخة خطية من أصل الفداء
• نسخة خطية من أصل الفداء
• نسخة خطية من أصل الفداء
• نسخة خطية من أصل الفداء
• نسخة خطية من أصل الفداء
• نسخة خطية من أصل الفداء
• نسخة خطية من أصل الفداء
• نسخة خطية من أصل الفداء
• نسخة خطية من أصل الفداء
• نسخة خطية من أصل الفداء

۵۵۱.ق. / ۱۱۵۶.م. و دیگری در سال ۵۹۱.ق. / ۱۱۹۵.م. کتابت شده‌اند.،
 فقه اللغة و سر العربية، تألیف ثعالبی (۵۶۲.ق. / ۱۱۶۵.م.)، جنا الجنین و
 مجمع البحرين من نخب الغربین^(۱۰)، تألیف قسام (۵۹۳.ق. / ۱۱۹۷.م.) و
 السامی فی الاسامی، تألیف میدانی (۵۹۹.ق. / ۱۲۰۳.م.)
 - نسخ خطی بسیاری از القاموس المحيط، تألیف فیروزآبادی من جمله
 نسخ خطی قدیمی که در سال‌های ۹۳۶.ق. / ۱۵۳۰.م. و ۹۳۷.ق. / ۱۵۳۱.م.
 و ۹۴۶.ق. / ۱۵۳۹.م. کتابت شده‌اند.
 - نسخه پیش‌نویس واژه‌نامه‌ی عربی - انگلیسی لاین (Lexicon
 Lane's Arabic-English).

علوم معانی بیان و عروض (۲۸۴):

- نسخ خطی فراوانی از آثار ابی جیش اندلسی، دمامینی، حلّی، ابن
 فناری، جرجانی، کریمی، خطیب دمشق قزوینی، خطائی، سمرقندی،
 تفتازانی و مانند اینها.
 - نسخه‌ی قدیمی از العمدة فی محاسن الشعر و أدبه، تألیف ابن رشیق،
 (۵۴۴.ق. / ۱۲۴۶.م.) المثل السائر فی ادب الکاتب الشاعر، تألیف ابن اثیر،
 (۵۸۳.ق. / ۱۲۸۵.م.)
 شعر عربی (۷۶۴):

- نسخ خطی زیادی از آثار ابی وردی، ابوعلاء معری، ابوتمام، علمی،
 انیسی، هادوی، ارجانی، ازهری، بورینی، بوصیری، فیومی، حلّی، ابن عربی،

- نسخ خطی مربوط به آثار انباری، استرآبادی، ازهری، غزنوی،
 دولت‌آبادی، حریری، ابن اجروم، ابن هشام، ابن مسعود، جاربردی، جرجانی،
 مطرزی، قهندزی ضریری، زنجانی، زمخشری و مانند اینها.
 - از قدیمی‌ترین این کتب در این مجموعه می‌توان به ثمار الصناعة
 (۵۸۳.ق. / ۱۱۸۷.م.)، تألیف دینوری، شرح عیون الاعراب، تألیف مجشی
 که در تاریخ فوق‌الذکر کتابت شده است، شرح علوم النحو، تألیف بارکی
 (۵۸۶.ق. / ۱۱۹۰.م.) و شرح التکملة، تألیف عقببری (۶۱۶.ق. / ۱۲۱۹.م.)
 - نزدیک به ۸۰ کتاب خطی مربوط به آثار ابن حاجب.

فرهنگ نویسی و واژه‌شناسی (۲۹۹):

- تعداد زیادی نسخه خطی مربوط به آثار اجداب، بیهقی، فراخی، فیومی،
 حمیری، ابن اثیر، ابن معروف، ابن سید بطلیوسی، جرجانی، میدانی، مطرزی،
 نسفی، نووی، بتنی، قریشی، رازی، سیوطی، تهمانی، زمخشری و امثالهم.
 - قدیمی‌ترین این نسخ عبارتند از حاشیه‌ی علی المقصور، تألیف مهلبی
 (۳۶۵.ق. / ۹۷۹.م.)، کتاب الألفاظ، تألیف ابن سکیت (۴۶۱.ق. / ۱۰۶۹.م.)،
 مجموع غرائب الاحادیث (۴۸۸.ق. / ۱۰۹۵.م.)، نام مؤلف آن معلوم نیست،
 کتاب البارع فی اللغة، تألیف قالی (کتابت در سده‌ی پنجم هجری قمری /
 سده یازده میلادی)، کتاب الغربین^(۸)، تألیف هراوی^(۹) (۵۰۶.ق. /
 ۱۱۱۲-۱۱۱۳.م.)، مجمل اللغة، تألیف ابن فارس قزوینی (۵۵۰.ق. / ۱۱۵۵.م.)،
 الصحاح فی اللغة، تألیف جوهری (دو نسخه موجود می‌باشد. یکی در سال

التاريخ (۸۱۶)

- تتناول هذه المجموعة من المؤلفات والأساطير والقصص والحكايات والسيرات والسيرات الشهيرة والسيرات والفلسفة والفكرية وسيرة من الجاهلية إلى الإسلام.
- من بين المؤلفات المشهورة في هذه المجموعة: (۴۹۵ هـ / ۱۱۰۰ م) وأخبار صدر دولتها لكتابي (ولمّا كان ۵۰۰) وشرح الزمخشري وشرح الطبري (۳۱۳) لأخبار التي جاز بها كقول ابن ركنة المعروف بـ ابن ركنة (۹۵۱ هـ / ۱۵۴۵ م) لشمس الدين (سنة الف ليلة الف).
- المخطوطات المكتوبة بخط المؤلف: مخطوطة تاريخ الإسلام وخطط (القرن الثامن الهجري / القرن الرابع الهجري) مخطوطة لكتابي (الكتاب الثاني في) (القرن الثامن الهجري).
- نسخان من كتاب ابن خلدون المعبر.

الجغرافيا (۹۱)

- مخطوطات من أصل ابن خلدون والاساسي والاساسي والاساسي وشرح من أصل كتاب لكتابي (القرن الثامن الهجري) وكتاب لشمس الدين (۳۱۳) وكتاب لشمس الدين (۳۱۳) وكتاب لشمس الدين (۳۱۳) وكتاب لشمس الدين (۳۱۳) وكتاب لشمس الدين (۳۱۳).

قواعد اللغة العربية (۸۸۷)

- مخطوطة كتاب منسوخ (۱۱۲۲ هـ / ۱۷۰۹ م) منسوخ منسوخ (۱۱۲۲ هـ / ۱۷۰۹ م) منسوخ منسوخ (۱۱۲۲ هـ / ۱۷۰۹ م).

دانشنامه های فنون و علوم (۹۶):

- نسخ خطی از آثار زیادی از حاجی خلیفه، ابن سینا، ابن وردی، سنبلطی، سیوطی و مانند اینها.
- ۱۰ نسخه خطی از کتاب عجائب المخلوقات قزوینی، من جمله یک نسخه خطی مهم مصور رنگی از قرن ۱۴ میلادی.

موسیقی و هنرهای دیگر (۵۸):

- قدیمی ترین کتاب خطی پیرامون موضوع موسیقی در این مجموعه کتاب الاذوار الايقاع، تألیف ارموی، کتابت شده در سال ۷۹۲ هـ.ق. / ۱۳۹۰ م. می باشد.
- آثاری در خصوص خطاطی عربی، آشپزی، سحر و جادو، شطرنج، پرورش باز و پرندگان شکاری و آموزش زبان علائم و اشارات.
- نسخ خطی در موضوع هنرهای نظامی، من جمله کتاب خطی تحت عنوان ذکر العمل بالسيف که مؤلفش معلوم نیست و در سال ۷۳۹ هـ.ق. / ۱۳۳۸ م. کتابت شده است و نیز نسخه خطی متعلق به سلسله‌ی مملوکیه تحت عنوان نهاية السؤل والامنية في تعليم الفروسية. این نسخه خطی رساله‌ای در باب سواره نظام و نیروی زرهی و دارای تصاویر زیبای رنگی می باشد که توسط اقصرائی حوفی در سال ۷۷۳ هـ.ق. / ۱۳۷۱ م. کتابت شده است.

ریاضیات (۱۷۹):

- نسخه های قدیمی از آثاری که مؤلفان آنها معلوم نیست من جمله کتاب في الأشكال (۶۳۹ هـ.ق. / ۱۲۴۲ م.) و الرسالة العلائیه و التذكرة في الحساب (هر دو در سال ۷۴۸ هـ.ق. / ۱۳۴۷ م. کتابت شده اند.)

ابن فارض، ابن حجر الهیثمی، ابن نبیه، کعب بن زهیر، منجک پاشا، مهلبی، منتبب، نابلسی، صفدی، طنطرائی، تبریزی، تلمسانی، واحدی، زوزانی و امثالهم.

- قدیمی ترین این نسخ مشتمل است بر دیوان های منتبب (۳۹۸ هـ.ق. / ۱۰۰۷ م.)، عیبید بن الأبرص (۴۳۰ هـ.ق. / ۱۰۳۸ م.)، عامر بن طفیل (۴۳۰ هـ.ق. / ۱۰۳۸ م.)، الترماح بن حاکم (۴۳۰ هـ.ق. / ۱۰۳۸ م.) الملتمس^(۱۱) (سده ۵ هجری قمری / سده ۱۱ میلادی) و دیوان ابی نواس، تألیف اصفهانی (۵۸۴ هـ.ق. / ۱۱۹۸ م.).
- ۱۱ نسخه خطی از گلچین های معروف شعر دوره ی جاهلیت. قدیمی ترین اینها کتاب خطی است که در سال ۷۰۴ هـ.ق. / ۱۳۰۴ م. کتابت شده است.

نثر عربی (۳۳۰):

- کتب خطی زیادی از آثار الهباریه، حلی، ابن مقفع، ابن نباته، ابن ظفر و امثالهم.
- ۲۰ نسخه خطی از کتاب خطی الف لیلة و لیلة از قرن ۱۷ میلادی و به این طرف.

- از میان قدیمی ترین این نسخ می توان به دو نسخه از کتاب خطی المقامات تألیف حریری که در سال های ۵۵۷ هـ.ق. / ۱۱۶۲ م. و ۵۶۳ هـ.ق. / ۱۱۶۸ م.) و دو نسخه از کتاب خطی کتاب الايضاح، تألیف مطرزی که در سال های ۶۱۸ هـ.ق. / ۱۲۲۱ م. و ۶۷۰ هـ.ق. / ۱۲۷۲ م. کتابت شده اند، اشاره نمود.

گلچین ها و مجموعه های ادبی (۳۱۴):

- نسخ خطی بسیاری مربوط به کارهایی است که افرادی چون عاملی، انطاکی، ابن عبدالربه، ابن حجة حموی، ابن خطیب، ابن ابشیهی، میدانی، نوجی، صفدی، ثعالبی و امثالهم جمع آوری نموده اند.
- کتب خطی قدیمی زیادی از مجموعه ای معروف به الحماسة، تألیف ابی تمام، کتابت شده در سال های ۴۹۱ هـ.ق. / ۱۰۹۷ م.، ۵۳۷-۵۵۰ هـ.ق. / ۱۱۱۳-۱۱۴۳ م.، ۵۵۸ هـ.ق. / ۱۱۸۴ م.
- نسخ خطی قدیمی دیگر من جمله شرح الحماسة، تألیف مرزوقی، کتابت شده در سال ۵۶۵ هـ.ق. / ۱۱۷۰ م.، ربیع الابرار، تألیف زمخشری، کتابت شده در سال ۶۰۴ هـ.ق. / ۱۲۰۸ م.، همچنین المستقصی فی امثال العرب، تألیف زمخشری در سال ۶۱۷ هـ.ق. / ۱۲۲۱ م. و مصارع العشاق، تألیف سراج در سال ۶۱۹ هـ.ق. / ۱۲۲۲ م.
- مجموعه ی المستشرق شامل ضرب المثل های مصری، تألیف جی. ال. برخاردت. (J.L. Burckhardt) این کتاب بعداً تحت عنوان ضرب المثل های عربی منتشر گردید.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی

(۵۶۳۹ ق. / ۱۲۴۲ م.) و کتاب الاقتصاد. نسخه‌ی اخیر نیز در همان سال
 ۵۶۳۹ ق. / ۱۲۴۲ م. کتابت یافته است.

پزشکی (۳۸۳):

- از قدیمی‌ترین این نسخ در موضوع طب می‌توان به کتاب الغادی و
 المغتدی (۱۳)، تألیف ابن ابی الأشعث (۵۳۴۸ ق. / ۹۶۰ م.)، منهاج البیان،
 تألیف ابن جزلة (۴۸۹ ق. / ۱۰۹۶ م.)، تقویم الصحة بالاسباب الستة،
 تألیف ابن بطلان (۵۲۷ ق. / ۱۱۲۳ م.)، المغنیفی تدبیر الامراض، تألیف
 سعید بن هبة الله (۵۳۴ ق. / ۱۱۳۹ م.)، کامل الصناعة الطبية، تألیف
 مجوسی (۵۴۸ ق. / ۱۱۵۳ م.) و سه نسخه خطی از آثار حنین بن اسحاق
 در یک مجلد که در سال ۵۵۸۰ ق. / ۱۱۸۴ م. کتابت شده است.

- نسخه‌های خطی بسیاری از کتاب خطی مشهور القانون فی الطب
 تألیف ابن سینا، قدیمی‌ترین این نسخه‌ها در تاریخ ۵۲۵ ق. / ۱۱۳۱ م. و
 شش تایی دیگر در سده‌ی ۱۳ میلادی کتابت شده است.
 - نسخه‌های خطی کمیاب یا منحصر به فرد متعلق به اعصار بعد از
 سده‌ی ۱۳ میلادی در موضوعات گوناگون مانند طاعون و حمام‌های ترکیه

- نسخه خطی متعدد از آثار طوسی مثل تحریر اصول الهندسة (۵۶۵۶ ق. /
 ۱۲۵۸ م.) و آثار ابن هانم مانند الدرر الثمین (۵۸۸۷ ق. / ۱۴۸۲ م.)
 - سایر کتب خطی من جمله سه اثر که در سال ۵۶۳۹ ق. / ۱۲۴۲ م. کتابت
 شده است. این سه اثر عبارتند از مقالات، تألیف ابن ابی المجد کاتب، کتاب
 المدخل الی علم العدد، تألیف ثابت بن قره و کتاب فی الأشکال که نام
 کاتبش مشخص نیست.
 - تعداد زیادی از آثار ریاضی دانانی چون ابن هیثم و نیشابوری که هر دو
 در هند معروف هستند.

موضوعات علمی و شبه علمی (۳۰۳):

- نسخه‌های مربوط به آثار شیمی دانانی چون جابر بن حیان، کتابت در
 اوائل قرن ۱۴ میلادی و بعد از آن، طغرانی، کتابت در قرن ۱۵ میلادی و
 جلدکی، کتابت در قرن ۱۶ میلادی.
 - قدیمی‌ترین نسخه خطی در این خصوص عبارت است از کتاب الارمنیة
 که کاتبش مشخص نیست و در قرن ۱۱ میلادی کتابت شده است.

علم هیأت و نجوم (۲۹۵):

- نسخ خطی زیادی مربوط به آثار عاملی، بیرجندی، ابن هیثم، چرجانی،
 نیشابوری، قاضی زاده، شیرازی، سبت مریدینی، صوفی، طوسی و دیگران.
 - قدیمی‌ترین کتب خطی در این موضوع کتاب قانون مسعودی، تألیف
 بیرونی است که در سال ۵۷۰ ق. / ۱۱۷۵-۱۱۷۴ م. کتابت شده است.
 - سه نسخه خطی قدیمی مربوط به اعمال ثابت بن قره تحت عنوان
 کتاب ماجسطی (۱۲) (۵۶۱۵ ق. / ۱۲۱۸ م.) و کتاب فی حساب رؤیة الأهلة

و آثار جدید امروزی که تأثیر اولیه طب غربی را نشان می دهد.

اسناد گوناگون (۱۰۳):

(گزیده هایی از نسخه های کتب قدیمی که بر روی بردی (پاپروس)

نوشته شده است. این نسخ متعلق به قرن ۸ میلادی و بالاتر می باشد.

- نمونه هایی از لوح های خوشنویسی عربی، نامه ها، فرامین همایونی،

اوقاف و اسناد دیگر که متعلق به شخصیت هایی چون حاکم مصری - احمد

بن طولون و برخی از سلاطین عثمانی مانند سلیمان اول و بایزید اول می باشد.

- نوشته های پژوهشی نویسندگان و دانشمندانی چون سولومون

نگری (Solomon Negri)، جی. پرویت تامپسون (Thompson -

J. Perronet) و کلادیوس جیمز ریچ (Claudius James Rich).

روش های استاندارد فهرست نویسی توصیفی کتب خطی

کتابخانه بریتانیا

در این روش ها موارد زیر در نظر گرفته می شود:

مکان کتابت، نام کاتب، تاریخ کتابت به هجری قمری و میلادی، نام

مؤلف، عنوان کتاب، تاریخچه ورود نسخه خطی به کتابخانه بریتانیا، تعداد

صفحات، نوع و کیفیت کاغذ، سر صفحه، تعداد سطرها، نوع و رنگ مرکب،

چهارچوب متن، تذهیب و آذین بندی کتاب، صحافی، شماره ی فیش، ابعاد

کتاب، مساحت متن و نوع خط.

علوم دیگر (۶۰):

- نسخه هایی در باب تاریخ طبیعی که در قرن ۱۳ میلادی و بعد از آن

کتابت شده است. مؤلفان برخی از این آثار دمیری و مروزی هستند.

- نسخه هایی از آثار مطالعات شیمیایی، من جمله وصفة البخور

معجون^(۱۳)، کتابت در قرن ۱۱ میلادی. نام نویسنده ی آن معلوم نیست.

نسخه هایی در موضوعات اپتیک (نورشناسی)، مکانیک، هیدرولیک، علم

النفس (روانشناسی) و جواهرشناسی مانند نسخه خطی ازهار الأفكار فی

جواهر الأحجار، تألیف تیفاشی (۵۷۹۹ ه. ق. / ۱۳۷۹ م.) و دامپزشکی، وزن ها

و اندازه ها.

متون دینی دیگر (۹۹۸):

- متون مربوط به ادیانی چون بهائی، دروژی، مسیحی و یهودی، من

جمله کتاب خطی از قرن ۹ میلادی، تحت عنوان سفر ایوب مربوط به عهد

عتیق و همچنین نسخه خطی طلاکاری شده از دوره سلاطین مملوکی

مربوط به انجیل های چهارگانه.

پاورقی ها:

۱. عدد موجود در بین دو پرانتزی که بعد از هر موضوع کلی آمده است، نشانگر تعداد نسخه های خطی می باشد نه تعداد میکروفیش ها.

۲. به نظر استاد عبدالحسین حائری الاستیعاب درست می باشد.

۳. به نظر استاد عبدالحسین حائری عبدالبر درست می باشد.

۴. به نظر استاد عبدالحسین حائری بشکوال درست می باشد.

۵. به نظر استاد عبدالحسین حائری الشهبان درست می باشد.

۶. به نظر استاد عبدالحسین حائری سبط درست می باشد.

۷. به نظر استاد عبدالحسین حائری ابن سراویون درست می باشد.

۸. به نظر استاد عبدالحسین حائری الغریبین درست می باشد.

۹. به نظر استاد عبدالحسین حائری هروی درست می باشد.

۱۰. به نظر استاد عبدالحسین حائری الغریبین درست می باشد.

۱۱. به نظر استاد عبدالحسین حائری المتلمس درست می باشد.

۱۲. به نظر استاد عبدالحسین حائری المجسطی درست می باشد.

۱۳. به نظر استاد عبدالحسین حائری الغاذی و المغتذی درست می باشد.

۱۴. استاد عبدالحسین حائری بیان می دارند که ظاهراً صحیح چنین است: «صفة البخور و المعجون».

منابع:

۱. بخش عمده متن حاضر ترجمه بروشوری تحت عنوان «المخطوطات العربية فی المكتبة البريطانية: دار خزنة كنوز التراث العربية و الاسلامية»

(THE ARABIC MANUSCRIPTS OF THE BRITISH LIBRARY A TREASURE-HOUSE OF ARAB AND ISLAMIC HERITAGE) است

که در دبی توسط شرکت پخش و فروش انحصاری انتشارات کتابخانه ی بریتانیا به نام

TURBOGLEN EDUCATIONAL SUPPLIES منتشر شده است.

۲. آدرس اینترنتی <http://www.turboglen.com/html/manuscript.html/>

۳. نامه خانم دکتر ماریا زوپه - (Dr. Maria Szuppe) پژوهشگر ارشد مرکز ملی پژوهش های علمی فرانسه

(Centre National De La Recherche Scientifique) وابسته به دانشگاه پاریس (Universite De Paris) - مورخ ده جولای ۲۰۰۲ (۱۹ تیر ۱۳۸۱) که از پاریس فرستاده

است. وی در این نامه روش های استاندارد فهرست نویسی توصیفی کتب خطی کتابخانه ی بریتانیا را ذکر نموده و بیان می نماید که این روش ها در فرانسه نیز کاربرد دارد. در حال حاضر این روش ها

توسط گروهی تحت نظر استاد فرانسوا دروش - (Prof. Francois Deroche) و استاد فرانسیس ریشارد (Prof. Francis Richard) مورد استفاده قرار می گیرد.

۱۰۳
سازمان اسناد و کتابخانه ملی